पत्र

८०९-१०

No. ८०३-ग्र

Title घटकर्पर विवृति:

Author अभिनव गुप्त:

Extent १० Age

Subject काव्यम्

घटकर्परम्: सटीकम् विवृतिसहितः

८०५

१० पत्र

नं० ८०४५:
घटखर्परविवृतिः
१० पन्ना
कागज / संपूर्ण
कर्त्ता अभिनव गुप्त

घटखर्परकाव्यं ५१०

घट
क वि·
१

ॐ नमो विघ्नहर्त्रे ॥ अपूर्वः कोऽयं ते वरदशिवसः शेखरविधिर्न तु ज्ञातं ज्ञेयः सरसमिदं मूर्धनि धृतं यदालोका
ल्लोके विषमविशिखाः स्फूर्जति तरामिति प्रोक्ते देव्या गलितनियमः शंभुरवनात् ॥ इदं प्रोषितप्रमदया हेतुभू
तया प्रोषितप्रमदामुद्दिश्य कथितं कविना जलदं । तत्र किंचित्कविनिबद्धप्रमदारूपवक्तृकं वेषाः किंचित्कविनि
बद्धवक्तृभाषितं किंचित्कविनिबद्धहृतीभाषितमन्यत्कविप्रकटितप्रतिहृतीवचनमिति वक्ष्यते तत्र कविक
थितमिति बहुप्रकारं प्रदर्शयिष्यामः न तमे वेकाकथनकर्त्रीः ॥ प्रोषितः प्रमदो वल्लभो यस्याः सा अथवा प्रो
षितवल्लभेन वियुक्ता प्रकृष्टेन यौवनशृंगाररजनितेन मदेन वियुक्ता अन्यदेशेन या वियुक्तत्वमेव प्रोषितत्वेन ल

छादिते दिनकरस्वभावे नेत्वा जले पतति शोकभावने मन्मथवशाद्दिहंतमस्यते प्रोषितप्रमदये

त्यनेदिनकरोतीति दिनकरवस्तुस्वभावेन रश्मिपुंजे छादिते तिवस्तुते सति तासां तमः प्रतिपन्न दमुच्यते १॥
तयास्तु प्रसिद्धा नामपि न नसति तन्मनः स स्तूर्यो यत्राच्छाद्यते तत्र कृष्टेह षेलाकापिमानसोस्तु अथवा विरहिणि
नीरजनिसमयजनितवर्णारणककलुषितहृदयानां कदाचिद्विहीनमपि विविधविनोदनालोकवितरणेन वधूनां या
यात् अथ तत्पक्षसादालादृश्यदिनमुपजायते तस्यापि यः कश्चिदात्मीयः सहजः स्वभावः सोऽप्याच्छादितः इति मा =
तिशयं भास्वद्दीनत्वं धनितं तथा जलेन आकाशान् पतति कीदृशि शोकं भावयति जलं हि विनिकटवर्तिना पार्थिव
रजसा पार्थिववर्जेन तारत्वं न भावयति एकतया योजयतीति स्फुटमिदम यन्त्वपूर्ववर्तिनि शोकेन विरहिणीभावय दृ १

शोकमध्य एव संपद्यन्ते ताः न हि तासां शरदृतुसमयमध्ये प्रियागमनहर्षो कामाचमत्कृतीति तावत्कालं नैराश्यमेव
त्वोत्पततीत्यनेनानुष्टुप्छन्दसः सप्रतीकारतया मातिशयो न तापः सूच्यते   तथा मन्मथोऽपि दयाहीनः प्रतिसमा
रंभः अथवा बाह्योपायः कश्चिदुर्गती तस्मादुपायैः पलाय्यतेऽपि   अयं पुनर्निर्दयावस्थितपर्वान्तर्हननं प्रतिसमारंभः वषा
दृष्टकालतास्तवकः यथा कश्चिद्दुर्जनो निर्जने निशालोके दुर्दिन एव सशोकं जनमतएव निरूप्यमानमेकाकिनं
प्राप्यैव लब्धच्छिद्रो यथा प्रहरति तथैवामुष्मिन्काले इदृशामिव कामिनीजनं मदनस्ताडयतीत्यर्थः २ इयं तापि
कायाय वोक्तिः हे तोयदाः मच्छोकभावकजलवितरणाय तायत्रायप्रियविप्रज्ञा नाभूव तादृशं कालमतिवाह्य

सर्वकालमतिवाह्यतोयदास्त्वागताः स्थदयितो गतो यदा   निर्दयेन परदेशसेविना मारयिष्यथ
यत्र क्वचिद्यापयित्वा यदा यद्दयितो गतस्तदा यूयमागतास्तथा सर्वकालं दिष्टमयत्र कृतान्त   हतेन मां विना २
नूपंयेषां ते तथास्तनिबालात्रमनोज्ञमनसः पीडकत्वात् ते च तोयदाश्चेति विग्रहः अतश्चमां मारयिष्यथ काका
क्तिः एवनाम पुण्यभागिनो भूयासे येन दयिताजनविरहिताभी घणाभवदीयचरितावलोकनपवित्रितदयाजीवि
तत्यागेनापिस्वमासीना अथ च दयितेन विना याजीवति सा वस्पष्टव्याहैव युस्मनिर्दयः सम्यग्देशसेवनेसवहायि
तनयाद्दूद्यं प्रविष्टस्तत्कवनलोपततमेव मरणं नसैजलधरसमये किमपि कार्यं कर्तुं समर्थ इत्यवश्यमेकत्रैव
कावनाचिरमास्त इति तस्मात्स्मात्पूर्वे प्रेमतातावदास्तांदयामपियद्यकरिष्यन्तदवश्यमिहैवागमिष्यदित्यतावतोक

घ ट॰
क वि
२

प्रियतमं प्रति निजावस्थां जिज्ञापयिषुर्भीमबलजलदविजृंभामसहिष्णुस्तथा कथं विरहवनाययमीदेशोऽतवं वजे
युत्सुवत्सूवं सम्पत्स्यते प्रियतमोऽपि वत हे शश्शामज्जलयरधानाकर्णनेन कदाचिन्मदीयामवस्थां स्वयं चानुभ
वेदपिरश्वभिप्रायेण नायिकायाद इदमाह हे घननमेघाः अघचातिनिविडाः अतएव हननशीलाः तं पथिका
नामध्येपांसुलेनिर्मर्यादं निर्दयं वृत्त यतो देवतस्याभिसानेयस्य पथिकेषु मध्ये स एवाऽनिर्दय इत्यर्थः यतो यूयमि
वपथः शीघ्रं लंघयथेत्यनेन कथमितः द्विषमेव वधूषु इति प्रोन्साहनाधन्यते वृत्तेति चाद्भेदविषर्णयं लंघनं
वच्चिरवर्जितस्यापि करुणेति आसादनं प्रियतमो हि चिरकालप्रोषितः स कथं यो मार्गं लंघयितुं न शक्नुयान्ना

वृत्तं तं पथिकपांसुलं घनाः प्रथमेवपायिपीघ्रलंघनाः अन्यदेशवनितरघमत्युत्तमं सा पथवान वधूः
किमुच्यतां ३

येनमघलिनुतलभ्यतेतिभावः किं कृत अन्यास्मिन्देशेऽपयेयं वनिताविनापि कार्यमासक्तिः अ
यचवह्नभामवेणतहृदेमविस्रंभेत्वत्यथांत्रुपरकालातिवाह्यइति वृत्तः सातु निमेत्युत्तामवरपहितयाप।
त्याभवाम्युधितपवेतृपालंभगर्भोक्तिः अपेति अपेवत्यर्थः अथ कथं प्रेममाविस्रंभं शिथिलयितुं शक्नुल
हिंसा नववधूर्न पुनः प्रियतमापि नशास्तसमयपत्नी किं कथ्यातानवयमप्रियमावदयाम निश्चितं तनु प्रा
णान्नैवधारयेत् अथवा माघवानववधूर्भवित्यनावर्तयासन्देशवचनमभिधाय किमहं कथं वा भवयमिति
किं सलीकविकल्पनेनेत्यवमपमेव न जीवामीत्यर्थः ३ ।। ।।

यदि पुनरयं मार्गो गमनमार्गमनेनैव नगुल्मेनेति शंकानन्तदेवं ब्रूते तेन नायिकाश्राद्दे हे पथिक नहि भवान्निलं पथा
गच्छति अतो यदा नहे शगतो भूस्तदा सा प्रियाश्रुपतेस्म अत अप्नानकस्लस्या क्रांता जलयावेन सावतव याञ्जां करो
ति अनेन वानक याञ्जां प्रतिजलस्य कारकता त्वत्त तदीययाञ्जां प्रतिनकारके महियाञ्जां प्रतिकारके भवति यः
कदाचिदाशाप्रणं करोति तत्र सर्वकालमेवं विधं प्रतिफलावरणे तुं भवेत् तथापि त्वयाच्यमे अतएवाह नप
भुः पर्यनुयोगार्हः हंसानां संवपि नीयन्ति यतिवद्देवापि हेमा अयाकाशमार्गमानसं प्रतिप्रचलिताः एकोपिहि
यत्र गच्छति तत्रापरमपरस्यापि अनिरुद्धेन पथा भाव्यं किं पुनर्बहवः यत अज जलधरमुक्तजलपटलेनावि
हंसपंक्तिरप्यवापि संयति प्रसिद्धिता वियतिमानसं प्रतिप्रसिद्धिता वियतिमानसे प्रति वातकमुत्सुह्य विनो
न्नुयावन्तेऽशिवनापथिकस्मा प्रियाचने ध नीलशाष्पमभिभाति कोमलं वारिबिन्दतिवचानकामसे
भ्रतोभुवि संवदंति तस्य यदेकायननमाकाशं न देवहेमानां मार्गस्त्वं न वर्तने भूमौ मार्गको भयसंभवः यत्र वानिरू
द्धेमानसं गतत्रनिद्रुद्धीनामपि हंसानां मुग्धमलच यदि मित्रदेशानिहन्ति माउपवकिंमिति माप्रियाभवता पावेत ध
यत अतेपि यतं मम महद्वसादं मे याम्नेतेति संबन्धः नीलेव शाष्पांश्चितृणं सर्वतो भाति वानकोनिर्मलं जलेविन्द
तिजलं लभते मयूरकुलं च मेघैः केकायुतं क्रियते दमेनैर्वा केकाः अस्मिने दृगच्छतस्तव किमपि पद्यमनोह
रत्वमितिधन्यते नीलेव शाष्पमवलोकयतस्तन्मुकुमारतरस्पर्शान्नभवे सस्थितचरणा युगलस्य गगनानिप

घट· तितासलजलदलितत्कमस्यमुदितमयूरविततकेकाकरणनिर्भरविकस्वरकण्ठयस्यावशेषंसर्वमेवमुखं
का वि· श्रयत तूष्णीं स्थितस्वम याविनाकावतिः न काचिदिनिस्वात्मसौभाग्यसंभावनायामेयमुक्तिः अथवम्भूतद्रूप
३ वस्थायतो वर्तते ननु तामोप्रतिशाष्टं नीलमलिनस्वभावमपिकोमलंकरुणाईमिवभाति चातकश्चयो नाम्नावि
3 यगगनजलः प्रसिद्धः सोपिजलमिवलभतेनतथापिवतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा अंबुदैश्चविरहिणा हृदयस्फोट
नपटुतरगर्जितैरपि समीपविकरणावशान्निजसुहृत्कुलमाक्रन्दवत्समुपद्यते तवप्रुतर्मयाविना ममाभावे
कावतिः कः एवदः न कश्चित् तथा ममाभावे भवतः केयं रतिः कोयमनुबन्धः साध्रियतामिति अथ च प्राह

अंबुदैः शिखिगणो विनाद्यते कावतिः प्रियतमा मयाद्यते ५ मेघशब्दमुदिताः कलापिनः प्रोषि
ताहृदयशोककलापिनः तोयदागममकृशं गवमाद्यते हर्षवेणमदनेनसाद्यते ६॥

मयाविना तव रतिर्न कदाचिदभूद्यतः कथं सा वर्तिः अद्येत्यनेन नगागतं तत्प्रेमवसमानसतां कपटेन किलम
कुटितवान मीनिध्वन्यते अत एव सोप्याणंप्रियतमा मत्रणमिन्द्रयात्संभगर्भो भणितिः ५ अमीयेभवतापुरः
परिदृश्यन्ते कलापिनस्ते मेघानां सेचनप्रथानानांसंबंधिनाशब्देनमुदिताः केकाप्रियत्वात् तथा च प्रोषितानां कांता
नां संबंधि निहृदयशोके लापयंति सम्यक् स्वेषयंत्यवशेषं तथा प्रोषितानां मा पुरुषं प्रति कं लपंति ते प्रहृष्टा जंत
स्तवशेषं विरहिणः शोकवयस्तनिश्चीयतेनतथा प्रोषिताहृदयशोकेनलापयंतिद्वावीजवंते साचतेप्रियानाव। ३

कीप्रिया अथ च नवदुर्थवेणकामेन सर्वेहृदिका मभयभीतायास्त्वमेव शरणं सभूरघत्विह स्थितस्य तव मदनोड्
धराइतिउनिवारः संबन्धमात्रेषष्ठी नन्नकर्त्तरितत्र खलर्थेतिशतिषेधात् तयानवेवपत्रिद्दितस्य सातोयदा।
गमनेक्लेशाभूत् आगमिष्यति जलधरसमयः अवतस्यातिवद्वियतसइतिरणरणकवतीभवत्सविधानेक्लेशाव
भूव अथ तत्र मध्येभूयान्कालो गत इति अस्या अपहितेन भवितव्यमिति कविनिबद्धदूतीवचनमिदं नहिमेया
नोस्त्वयमेवमेचराहुमुद्दिनाइतितोयदागमेति चस्वांतश्चेण कथयितमुचितं संबुद्धेः शिखिगणैर्विनिघत इति
अत्र तु भाक्तनश्लोके मयस्त्रावसंचारितानत्वनायिकैवकाविनावद्धूत्वेनापनिबद्धा इह तु नैवं ९ सख्याप

किं त्वपायितवनास्तिकोंतयापांडुगंडपतितालकांतया शोकसागरजलेघपातितां त्वद्गुणा

वहतीत्वेनप्रेषितायाइयंभणितिः स्मरणमेवपातितां ८॥ आसीनानायित्वमानबंधः तादृशपायियाको
नाला वण्यघसाधारणभूतासायदीदृशाव जायते तन्न किं तयादृतभूतयात्वपायितास्ति अपांडुरक्वायथोः
कपोलयोः पतिताअलकांतायस्याः तदीयकपोलतलपांडिमानमलिनस्वभावाअलकाअपिश्वेतितं तया
रयंतीत्यर्थः अथ च कांतेत्यामंत्रणमपि तेयदितस्यावल्लभस्तद्दृशाजनमात्रकृपाभाजनभूतयापियास
मान्यजनस्य कृपा भवति सापिनास्तितवात्मनीयदापितरुषगुणैर्बहुमानं वहनोपीत्यर्थः तथाहि सामे

घट·
कवि·
५

कारणेनप्राणीयमेयसमयवारिणापातिनाभवदीयगुणस्मरणेनैवस्थीयते अथचत्वत्समस्त्वमस्काशात्त्वनिनाशो
केभवद्विप्रयुक्तावज्ञाता शोकजलयोवृनिमग्नासेपत्नित्यर्थः चकारान्देयनतित्वस्त्वम्त्वद्गुणनामेवस्मा
तिशायसंभोगादीनांस्मरणेनैवशोकेपतिता अथनतत्याकृपापात्रंतामामायडनतेननिष्क्रमणेनपानयित्वा।
पित्वद्गुणस्मरणेनैवस्थीयते ममकिलसखित्वनेमापगतो निर्वहमानोमांशनिवद्दग्धत्वंशमपविचिन्तितः क
रुणोन्तेनमामेवनदृष्टोपथाद्दृष्टवेशानवांस्त्वांतथाश्रास्तेइतित्वद्गुणानोस्मरेनोसाजीवतीतियावत् तथा
योपिसागरेपतितःसोपिश्रवणंगुणस्मरणमेवैवरक्ष्यते इष्टगुणविरचितनवत्वबलंबनेनजानाविड्न

ऊसमितऊटजेषुकाननेषुप्रियसहितेषुसमन्त्रकाननेषु इवनिचकलुषजलंनदीनांकिमिति
चसासमवेदसेनदीनां ८॥

वेयमपीत्यर्थः ७ इयंविलापावस्थांवातायाःस्वयमेवनायिकायाउ
क्तिः पुष्पितानिकुटजानियेषुवनेषु ताःसमन्तकाः तत्कंठितामाहृत्पाल्लासोयान्याननातिप्रियतमाविप्र
क्तानि तेषुतद्विपयेनदीनामपिकलुषजलंगलतिअस्मदृशीनांविरहिणीनामाननानान्यवलोक्यतड्डेवभावा
नामपिकलुषजलंगलतिअस्मदृशीनांविरहिणीसरितांशोकाविलंजलंगलतीत्यर्थः स्वंमांदीनांकि
मितिसमवेदसेपितचकारावपिशब्दार्थेभिन्नक्रमो यत्कोनदीनामित्यस्यानन्तरमपरस्तुसमवेदसेपाठस्त्व
राम ॥ ८॥ राम

५

विप्रलब्धायामपिहृत्यां ततश्च नाकर्णितादपि नागतः इति शोकाकुलमनस्विनायिकायां यदा का चिन्ता वीतत्ससा
ख्यासनायेत्यमभिहितवती मार्गाणां इः सेवात्वात्सौनशाम: तदाश्व नरपिनायिकायाः सखी शतीयमुक्तिः स्व
त्विय श्यमार्गा मेघसलिलेन नाशिता स्तदापरोयं दोषः अथ स्वयेषु मार्गेषु शिता इष वास्य त्रैनाहृयतुः स्मरणाति
शितेशरैसंधायाकका कृहे मोक्तुमिच्छतीत्यर्थः तेन विनातन्विपुत्कायाः अथ च यद्यहं तमभिसरेयं तन्मार्गांड
नीनाः तथाविधेष्वपि तेडुः सहेस्मवर्षावभये सवश्च तहर्जेशरानस्त्यनेमामेवंताडयति अन्यथा कदाचित्संव
गमनमिहसंभाव्यते अथेहाद्यैव जलदसमयसनिवार्यामितदंभीरेणाच्च नगर्जितेनजातत्रासानिष्ठामि।

मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु कामो यतन्नुः स्मरणाति तेन विनाशितेषु गंभीरमेघरसितव्यथिता
अतोहं सखि कदाहं प्रियवियोग कदाहं जरयासौ विप्रियवियोगजशोकदाहः ९ ॥ जंशोकेदाहमजत्याम।
अहं वमेघशब्दव्यथिता मदनस्य निशितशरपाततो यतोऽहं त्वद्वंधमजीवितानेतभाव्यं तस्य कदाभवेयत्राहं
सकलशोकनिर्मुक्ता भवेयमिति के चिन्तावीप्रियातिपठन्तिः सल्दयाः कथमद्यापि सखीहूतोत्वेन विमृष्टासा
पितागता तत्रूनं तत्संभोगवसलालसपातयाभाव्यमिति संभावयंत्या नायिकया कया विहृयस्य यामार्गा दोषा
न्यतदागमनविप्रकारिणः पत्यले स्वयं नायिकायाइदं सूक्तमिति यम्भुः मार्गाः स्वावत्नेष्टाः तेनैव विनामदनः
प्रहरंतीति तत्निकदाश्चालितेन गुर्जनेस्याः अथ च तत्स्मभावोरमहतिः स्वनेनैवमदनकदर्थना हूः अतोहंस

य ट· ध्याप्रियेणवमहावियोगः तथा तस्याः साध्याइदानींप्रः प्रियोस्तेनमहावियोगस्तज्जं शोकदाहं कदाजीविता
तेनापिजस्या ९ यद्दाविनोदनार्थं साध्योद्यानोपवनेनीता तदा तद्दर्शनेन द्विगुणनवोपचितविलापावस्थाया
कवि नायिकाया इदं सूक्तम् केतनवनान्यंतर्गुणवनान्युपविवाज्ञे तेकीदृशानां सप्तच्छेसौरभेणवनमध्य नकेनविजि
५ तानां तथा गर्जितां मेघानां पवनेन वीजितानां प्रतिबोधितानां अत एव कामस्यकृतेनिकेतनानां स केतनया स्वाम
5 श्रयमभिप्रायः केतनवनानि मदननिदेशानस्यानानि इत्यनिमुक्तमारगणिजलयवरमितनहिमनकोशोकवा।
सावसाद्दितस्य पवनेनेषामेव प्रबोधनहेतुत्तयास्त्तकुमारतामामइतिकिमत्रजलदसमये मार्गावेषयंतन्नूनमव

मुस्वगंधितयावनेजितानोस्वनदम्भोपवनवातवीजितानां मदनस्यकृतेनिकेतनानां प्रतिभांत्युपवना
निकेतनानां ९
केतनवनावलोकनप्रबोधितमदनस्याप्रत्यवसंस्कारः प्रियतममागमिष्यतीति
संभावयेत्यानायिकाया भणितिः प्रतिभातीति अपरे तु वनशब्दोपेन कुत्तमस्य प्रमाणमदनस्यावनवर्त्तणेकृ
ते प्रजितानां केतनानां वनानि शोभेतोऽहुरित्याहुः अथवा सारो भेणयवतेपकानेयत्रापवः परिज्ञातानसंभाव्य
तेनत्रजिता अपएतयेषे हृदयः कामविमोहिताः केवलविवहिजनास्तेषां चैववर्णज्ञस्तयवराणिशिपवनप्रबो
धितानामपिपुनरप्येतानि केतनवनानि कामस्यकृतेनकसाय प्रतिभांति मदनानेकाकराणाहतेनेतेषां किमपि
प्रयोजनमिति यावत् स्वनपोह्वनकरुणावशाच्छायमानत्वाधन्यते यदास्वनंतोऽर्जितोभोयथायत्र संजातहर्षाः ५

संध्यासमाभिकोकेतनवनानिकैरविकाननीति ॥ ९ ॥

इयमनंतरेवेदवोक्तिः हे सर्जनामधेय प्रजापतिर्यन्मां ससर्ज सो भवान् न कृतं साधु यतस्त्वं कामस्य निवासका।
ऽपि यमेवेध्यु नतिप्रजानां किल यत्पावर्षं प्रजाहितकामेन भवितव्यमेवं वितथं दयता दृवितरणनिःशेषि
तनिखिलजनो ऽकामस्य निवासभूतो भवं तेन निर्मिमाने न प्रजापतिना सुष्ठु प्रजापतित्वमुद्दर्शितं त्वयि हृष्टे समात्र एव
समकाल इव यथा विजृंभंत इत्यर्थः अयेवमपि जानतो किमिति किमिति मामवलोकितवत्यसीति यदि तत्किल
मंजरीभिर्भवानकल वनमध्ये श्रेष्ठः बर्कीभिः कांताभिस्त्वयि चित्तं इति शृंगारिणीभव निबद्धमान इत्यर्थः त
यानि सयौवनानां युवतीनां नेत्रोत्सवः यदा किलाहं युवतिः प्रयसे ऽभूत् तावन्नावलोकितवतीति तदालोकोत्सव न

तत्साधु यत्वासतके ससर्ज प्रजापतिः कामनिवासमर्जी त्वमंजरीभिः प्रवृत्तो वनानां नेत्रोत्सवस्त्वा
सि सयौवनानां ११ नवकदंब शिरोवतनास्मि ते वसतिर्मदनः ऊसमस्मिते ऊटजाकिजसमेमेः
यनानन्दवनभूनमयत्वमेवंवि एवदस्पतेपाणिपनासिवड्डप्रमदस्यते १२॥ यवद्भूतरवहमायविभूतो भूत्वा
कथं मां प्रियविरुजां ज्ञातव्यादर्शीनमावेणापि मदनपरवशमनमेकरोषीति वाकार्थः ११ यदा सृजनतोरप
क्रांतानायिकाकामिनिकदंबमवलोकयति तदा ग्राक्रमदनभयभीतमतीकागत्याह हे नवकदंब इदानी
मेवावलोकितानन्नुभूतत्वदीयसतापाग्रहेतभ्यंशिवसासाववतास्मि एवयावद्भागानितावन्नदीयऊसम
विलोकनजनितवणवेणकाश्राह युष्माकं पुष्पाविकासकामोवसतिमयाज्ञातेसर्जस्ये वेदे वेषमंयावता

ग ट. तमप्येवमेव सर्वेषामेकयोवद्दीमनेतेति सर्वथा समहतावणायानयन विषयतादस्मनकिंचिन्समस्तीनिवाइ निवृद्
वचनेनधन्यानेइस्यमाकाशायेत्येवनायिकायदाज्ञस्मितेऊगीतिऊटजसवलोकयतितस्यामन्यनेनूनेसामय
क वि. सर्वेनोहिद्दनभागयेयामपहसतीतिननश्राह हेऊटजाकिमितिम्रवाइःमुखेक्कत्वाहस्यतेऊस्मितोतिप्रदे
९ शेऽवचशपथराभिमुखः यश्चसतिदितयवपस्मपहसतिसोपिवाइःमवयव अतस्त्वतदुपवीयमानेबहूनतवव्य
याहृतेऊः सहस्यप्रणामपवणोभनइतिकाक्कु : अतएवहेस्मितनमत्वाभाव : संबंधएवप्राव्यज्यते किंकृत
6 मेवितिऊन्तितेः परातेकविनवणावतवे :पुष्पैरवदस्यतइति सोत्प्राशकाकाधनितोर्था १२ हेनीपाभिया
तववचविनतास्मिनेसदाहंएदयंमेयकरोषि किंसदाहं तवपुष्पनिर्वीदितापदेहंविमृजेयसहमे
वनीयदेहम १३ ॥ किमघममएदयंदाहृशंकंयकर्षेणकरोषि
ननरूपेत्रहतवसर्वकालमहंप्रणातातत
अन्याषितवचोनेवमादहृतियथात्वंसर्वकालमभिहृतोपीनिसवथायंभागयेयविपर्ययः अथयतवसदाहं
प्रणतायेतेहपाउपकारस्त्वन्संभाव्यते त्वदीयपुष्पनिर्वीदितादेहंविसृजेयम इहेत्पामपदेश्रकांडेपवईय
हतोविसर्जे ननत्वतियात्तनमुधाविनोदनप्रभतयोपस्यतम अहंतावन्नाहगुपकारिभवदीयकृतमावलो
कनेप्यसमर्था ननितयाहिमहापुरुषतयापवंविधामवस्थांगतामामवलोकयेयुः तस्मिन्स्वाक्षिनजीवि
तातुमहामनोवयेनापिकमितितिपुज्येयं अतस्तवसदाननतास्मिनेवैवंसंभावनीयम अहितोएदयदाहकारी ९

कथं प्रणम्य इति यतः किं त्वं हृदयं सदाहं करोषि कांक्षा नैवमित्यर्थः निजेनैव विरहकृतवदेहेन मम सदसुते।
हृदये न दिदानीं दाहकेनापि दग्धस्य किं दह्यत इति संबन्धः यदि त्वग्रहं शाह्वपो न क्षमस्य हृदयाः त्वमनेन
देवव्याख्या ग्रापदे विषमविपन्न हृदनार्थमेव केवलं यो मम देहस्त्वदीयमिति तथानीयत द्वन्द्वतवृन्तता
स्मि एवमुक्तान्तवतुः स हृतया द्वितीयवाक्यमाह हा हृ गुरुं मम हृदयं शकरोषि पुनरपि विलापवशा द्विचिन्त
यूनं किं पथ्या घनयासर्वकालं त्वन्तु ध्येहिता झामका इ एव देहं त्वजेयं कांक्षा नैवमर्थः १३ अथ भ्रमरो भ्रमण
शीलः हृथिकां चुंबति मदीयप्रियतमस्त्रपथिक एकत्रैव क्वापि नाश्रितो ममनामापि नावेदत इति ताकीदृशी

कुसुमैरूपशमभिस्मितैर्यतं मुकुलं बुलनपहासितैः मधुनः सममेवदग्नकालमतो भ्रमरः चुंबति यूथिकाल
यूथिकां स्मितैर्वृन्दैर्नतावह्निकस्मितैः स्तनोन्नतैर्वृन्दैः शुक्लस्तवकाये मुकुलवात्तैः करणभूतैः प्रहासि तां १४॥
तैः कुसुमैरूपलक्षितां अथ च वचनामुक्ताफलसदृशाये जलकणस्तत्कृतानि यानि प्रहसितानि प्रहसितत्वात्
हितानि निजस्तवकः क्वायास्तु रणानि यैः पीतान्यपि सेतिशुक्लानि नानानि कुसुमानि किं कृत्वा मदेनामकरन्दस्य
कुसुतामसंतपरिपाकरसोन्मुखां विलोक्य अथ च यो नायकः श्चिरात्कांतामपभुक्ते सोपि मधुनः पानगोष्ठ्याः का
लतामवसरप्राप्तिमवलोक्य परिचुंबति कालइति मत्वर्थीया कारान्तोपि तथा सापि कांता धम्मिल्लगुच्छवृन्तैः शु
क्ताफलैर्विरहस्मरणानन्दादिकोन्नतैः स्वांबुलवैर्वाष्पैर्दर्षवाष्पादिजैः प्रहसितैः सितैर्वृन्दैर्व्याभिश्रत्वपनयासितैः

घट॰
का वि
७

पयोभरसंश्लिष्टैरुत्पलद्विता भवति किं लकिंचित वृष्टालं कामयोगिनी भवति विशेषणः पानगोष्ठ्यवसरे य
ड्क्तं शुष्कं मद्रूः प्रहृदितं द्वाणम्मस्तु पातः क्रोधेमुहूर्तेमित्नमाश्लिष्यादि श्वत ईदृशी कदाहृप्रियेणापरिचुंब्यमाना
भूयासमित्यर्थः १४ इदं नायकविसृष्टायाः प्रतिदूत्यावचनं मा त्वमधुनेति कार्षीः मार्गवैषम्याद्देवात्साविधेने।
कालेनागतः नथा हि तो रदैर्मेघैरुपेत्य सर्वतोदिक्छं संवृत्यावेगगगनानोष्वितं कीदृशैः प्रियैः प्रियाभिस्त्वये वि
हीना वियुक्तास्तेषां हृदयावनीमनोभूमिं रदंतिविलिखंति एवं तावत्सर्वतो दिक्छं गुणं द्विनो भूमौ रजः सलि
लैर्निहितं नाशितं तावदन्यत्सलिलेनाभिभूयते स्तोमात्रमपि नावशिष्टमित्यर्थः १५ हेजन्द्रुससमम्रशादणते परि

निचितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीनाहृदयावनीरदैः सलिलैर्निहितं रजः क्षितौ रविचंद्रावपि नोपल।
क्षितौ १६ हंसा नदन्मेघभयाद्द्रवंति निशामुखान्यद्य न चंद्रवंति नवांबुमत्ताः शिखिनो नदंति मेघ
गमे कुंदसमानदंति १७॥
वर्जितनोद्रूतादिसंभोगप्रतिदूत्याश्चैवधेनायिकोप्रतिउक्तिः एवं नाममेघाः शाद्वा
यने हंसा अपि द्रवंति पलायंते राजावपि न संचरणं गुण्ये नृपन श्वेद्गुक्तानि नस्त्रवानिन भवंति एते चापि शिखिनो
मयूरा उज्ज्नषहर्षवशात् शब्दायंते एतेन तन्वंगुरुयन्नानायिकयापूर्वमुक्ता हंसपंक्तिरपि नाधसंचतीत्यादिना मार्गसौ
ज्ञमार्गं दत्तद्देवादिप्रस्तुतरणरणोत्कप्रदीपकं मार्गसंकटतोक्तेत्यर्थः १८ रात्रिसमये पिगमनागमनेन गुज्य
ते यतो रात्रिसमयेपि तारेविगततारापटलं न भानभाति येनामेघहनेयश्चतयोक्तंपथिकपांसलोमोमानुपेक्षतशंन ७

नदपिनशृङ्गम् शुभमेविताश्रमकल्पषवरितमपिभगवंतं हरिं निद्राभुपैति श्रणाक्रवतीविहरं सोफुं नायकम
भिसवति श्रस्नेनत्यर्थः इंद्रायुधयशुक्रजलदोरमन् शाह्वायमानइभानोकरिणोपर्वतमहषणनासंरंभमरवुत्रामा
वहति समेनातदर्शयति यक्किलाति सङ्गमप्रवतयासपुसिद्धोजलदः सोप्यस्मान्नु लेवनीयनपाक्राशुपेनवज्रेण
सातिशयभीषणः सम्पन्नः सत्सवाहनानाकरिणं साहस्यमुहहतीत्यर्थः श्रणवामेवः शाह्वायमानइभानो।
करिणं पर्वतमहषणनासंरंभंजनयति श्रतिगर्जत्तशंकयति तेपिच्चभिनाः सम्पन्नाइति सर्वेषामसेकदाः पम्यानः
७ प्रतिहत्यापवेयमक्ति: नायिकायदापवमाह नेवहमेवतत्रयास्पामीतिवदातो शतिदरीभृशुहासवणतः स्थि।

मेयाहवेनिपिनभातिनभोविनावेनिद्राभुपेतिवहरिंशुभमसेविनावं सेंद्रायुधश्रजलदोयरसत्रिभा
नांसरंभमावहतिभूधरसत्रिभानां ७ सनदिज्जलदार्पितनगोष्ठनदंदंभोधरभीतपन्नगोषु परिधी
तायाश्रद्धतनूपसन्दर्यस्नासवणुपति श्रवनलंदवीथुषपततमङ्गनमन्दरीषु ८॥ जलंपततीति श्रधिकरण
समस्यो कीदृग्जलं सहस्विषुद्धजलदंदातियतेमयैवर्षितं नतेजलमात्रंददाति यावद्धिघुनोयातिभीषणाश्रुं
यंतीतिक्रनगेषुगिरिषु गर्जत्मेघचत्रसलसर्वेषुभूधरस्पयेत्रासदोयिनस्त्वपि यतोजस्सथररसितान्संतिनत्रकावार्ता
भवादृशीनोमालतीक्रसमसञमारमनसामितिनात्पर्यार्थः श्रन्यश्च किंभूतंजलंदरीषुतः परितः समेताज्जोराणां
भीरोस्वोयस्पकदवास्वतः प्रतिपन्नेनदृगणीभूतइत्यर्थः तेनैषाप्यास्यानास्ति तोयदजलपरस्तंगगनात्रिपतत

८

घट॰ एवमेताभिरुक्तिभिः प्रियतमागमनं दुर्घटमिति वगतेप्राप्ता वेधो नायिकाया विजयटीकी त्यभिप्रायेणैव पुन
कवि॰ रास्वासंपादनायाम्पुसाध्वस्पा विशेषान्हृ ष्येतनतदीयएद्द यशोकाशिखिशमनप्रज्ञानुक्तिमभियत्रे कोपिवनि
८ वेतिनीयतुल्यसंभावहेहित : सप्रतिजस्तदसमयेनानि कांतास्वबांनि निरतिशयसौंदर्यवंतिश्रतिविशेषणप्रणय
८ कुपितेनसञ्जातशेषाणि तथायानि नदीयवियोगजनितपांडिमाघसाधारणयमेस्वन्दगाणिहिप्रमनायासेने
वप्रसादयति त्वामव एवं प्रसादयतीतियावत् ननुनायाप्यसावागतस्तत्कथमेतदाह शङ्कायमानाहिजल
हि प्रसादयतिसंप्रति कोपितानि कांतास्वबानि प्रतिविग्रहकोपितानि उत्कंठयंतिपथिकान्
जलदाः स्वनेनः शोकोविवर्धयतिवनहानिताश्चननः १९ तासामृतुः सफलएवहियादिनेषु।
सेंद्रायुधांबुधरगर्जितदुर्दिनेषु रत्युत्सवंप्रियतमैः सहमानयंतिमेघागमेप्रियसखीव समानयं
पराः पथिकान्हिरण्य एकवनः ऊर्ध्वतिनिष्ठितंदिनाहिनम्नुपचीयमानज्जलधरधुनाकरोति नि २॰
नपविवर्धितोत्कंठः प्रियतमस्त्वावशागच्छतीतियावत् ननुप्रियतमः कथं शीघ्रं प्रसीदेयुः आह नहनिताश्च
पथिकदयितास्तयाशोकोविवर्धयतिविहङ्गवदावृतति तथाश्चननः समन्ययेन विवहृतेइतिविहङ्गः सइवाचरति
वकारेणैव धन्यते तदेवंरमितंतासांशोकविहङ्गो कारणमित्यत्र केचित् १९ उतिपठंति ग्रयंश्लोकोचन्यत्र व
नेलव्यतेपुस्तके एकेनकारणेनगतइति नावियः तथाहिस्वश्लोकोविनष्टतावदर्थेनभजते तासामेवसफल ८

अनुवर्षाख्यो यातिया: सेंद्रायुधैरेव तुषु वै दुर्दिनेषु प्रियपतं मे: महद्गबुल्मवं मानयंति अन्यथा किल्लदे प्रियसखि
मेघागमे स्वसमा: सारमेयथाया अपि न यं निइति व्याख्यायो अक्कनेन वेयमकमेवदुर्लभम् दिनदुर्दिनशाह्लाघा
मध्यपीनरुत्तमपि दुर्धरमयान् अलंगच्छन्त इनो मार्तो ज्ञेयेषु दुर्दिनेषु इत्यपि व्याख्याने नासामित्यपेहि नो यद
यादिकपपाद: नासामितिनु अनेयादितयदर्थं पद्व्येषो नो व्याख्यायमाने उत्तरवाक्यं खेडे गच्छेत वरमाये वा
न्यथेति मध्येशास्त्र न्यायो चित: काव्यामृतकालेष्यक कारणमध्यानाव: कल्प्य: स्वसमा: मेघागमे नयंतीति
परमनोचित्यमत्रैव वे विपेनानोचित्येन जलक परिसमाप्ति: क्रियमाण: सहृदयचेत: क्षोभमत्रातनेतिं किंचि
द्विदयात् स्वसमीतिस्याप्तसत्रैव दावदनीति क्षिप्त ततोपिता छ्ठी त्यादि विवक्षा याचानशा तत: प्रियस
खी यावेन संबन्ध: प्रागेव वा तथापि न किंचिदर्थस्यापोषकत्वम् कल्पकल्पनाया संसक्त प्रियसखि विषि निसम
सा समासइति बहुवचनो तेपि न कश्चिन्नक्रम: संबंधय: अन्यथा पाठकरणमपि प्रेक्षणमात्रफलमेव किं
व सर्वकाताम महाकवि: कालिदास इति अनुष्ठितमस्माभि: नचास्य काव्ये तृणमात्रमपि कलंकपात्रम
पेक्षितवंतो मनोरथेपि समेपि सहृदयास्तस्मात्स्वारस्येनैव परिसमाप्ति श्लोक: सद्यस्त्वाप्रतिहती भवतया
नायिकाया आशाबन्ध दार्ढ्यात्या दुनायुज्येत अस्वरसमास्वासादिहृदयं सद्यः पातयतीति विप्रलंभ ये ... शोका
स्मात् आशाबंध: कुसुमसदृशं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्य: पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगे रुणद्धीति दृष्टांतेन।

ध्व. स्यपरिसमाप्तिपुरोढ्वस्यापि पुरन्ध्रत्वमविकल्पमेवेति तदिदं यमकमङ्गे वेति स्वयमेव विद्वांसः कृतसमरद
कवि. याः ॥ कविनोढ्ढत्वयमकरचनाय सम्यग्दयत्नेन मानसमारंजनाय प्रतिसेयमनुयनिबध्यते संजातपिपासः क
५ रकोशेन नदृत्सलसंपुटेन पेयेपानाद्दीनावदेवसर्वशाम्रमपिजलममत्यनाभिलाषोन्मकापात्रमद्वाह्वयोग्यमपि
प्रतत्वतालभ्यदुग्धासमज्जप्रेमप्रणायिनीसंभोगारसेप्रयाशपेयम अनुयायीरस्यशीनाव्यस्यापलंभस्यनात्तावस्य
१ स्थितेति अपउपलंभनद्रत्वान्मनेपदाभावः येनपरेणकविनायमकैर्जीयेयतस्मैवरदकपरेणजलंवदेयम
कर्परशाद्वेनमातिशायक्लेशमसह्दमाम्नन्तुव्याते अत्रयमकानांविप्रलंभशृंगाररसातिशयानिश्चभूतानां

भावानुरक्तललनामरतैः अमेयमालभ्यवांबुतृषितः करकोशपेयम जीयेय येनकवि
नाथयमकैः परेणतस्मैवदेयमदकं यदकपरेण ॥

मपिमयात्रत्यापद्यम्यत्ननिर्वर्त्यनया निबंधः कृतो येन प्रस्तुतरसपरिपोषकविसिद्धवाच्याभिधायिपदं
रम्परालाभोयमकैः संपन्नः तदुक्तं नचसाहित्यनाय रसबन्धः शक्याक्रियोभवेत् अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोलं
कारोध्वनामतः इत्यनयावपतिज्ञयैतन्निरूपितम् युज्यतेयमकादिनिबंधनशक्तावपि प्रसादादिनिविप्रलंभे
विशेषइतिनहीयंतजानन्नापितद्रसबन्धविघ्नकारित्वप्रसादःपरिहार्यः अत्रवमस्तुतान्वमपरिपोषकत्वमे। ५

घ·
वि-
९
10

वोऽनेनप्रकारेणयमकानामितिकविनाशक्तिरेवबलीयसीसैवलोकोत्तरवस्तूत्पत्तिविषयमिथीयते ननत्याकविश
कैष्ठुत्पत्तिर्नामकाचित यदुक्तंमयैवपूर्ववीविवादैरपवैदोषादोषानववल्लगुणपववगुणानिबंधस्वातंत्र्यमपादे
गुणदोषान्विभजतेइयंसावैदग्धीप्रकृतिमधुरातस्याःसकवेर्यद्गोमादारभ्यन्तिसभावाभावःपरिणतइतिशि
वम् ॥ प्रमाणपदमीमांसागगनेवैविराजते समुच्छलनिधेःस्पृष्टःसाहित्यामृतसागरः कवींद्रविंद्या
जस्यतेमस्त्विनविकासकः बोधोशवोविगाह्यनांभूर्भुवःस्वस्त्रयीमपि ननदामपीथवसमनःकोकनदो
मनाक् काव्याभिनवगुप्ताख्योविद्वानिममरीरचत ॥ समाप्तेयंघटकर्पटकुलकविवृत्तिः ॥ कृतिर्महा
माहेश्वरराजानकश्रीमदभिनवगुप्तपादानाम् सूक्तिवाहरतिरुजंवन्यनमनुभूयमुक्तिदोभवति श्रम
रीकरोतिचमृतःकोन्यःकरुणापरःसनात ॥ श्रव्यात्सस्कविःप्राप्तहृष्टग्रीवोहिपाननः महिषां
ग्निरुत्सुकात्वावेनालःस्वर्कर्णीकः ॥ स्वामिप्रायंगभीरोसिजानन्स्त्रीमुखदर्शनात अयत्नाट्ठस्थितेवे
वस्तुनान्युरिवपारदम ॥ ॥ ॥

९

10